

**ДИСКУРС ПРОСВІТНИЦЬКОГО РЕЛІЗМУ У ТВОРЧОСТІ
ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА
(НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ „КОЗИР-ДІВКА”
Й ОПОВІДАННЯ „ПЕРЕКОТИПОЛЕ”)**

Стаття присвячена дослідженню рис просвітницького реалізму в творчості Г. Квітки-Основ'яненка. Увагу зосереджено на повісті „Козир-дівка” й оповіданні „Перекотиполе”.

Ключові слова: Квітка-Основ'яненко, просвітницький реалізм, сентименталізм, просвітництво, амальгамність, дискурс.

Lavriyenko T. Discourse of the Realism of Enlightenment in the Works by Kvitka-Osnovjanenko (Based Upon the material of the Story „Kosyr-divka” and Short Story “Perekotypole”). The article studies the main features of the realism of Enlightenment in the works by Kvitka-Osnovjanenko. The emphasis is made on the story „Kosyr-divka” and short story „Perekotypole”.

Key words: Kvitka-Osnovjanenko, the realism of Enlightenment, sentimentalism, Enlightenment, discourse.

У сучасному літературознавчому дискурсі просвітництво як ідеологічний рух, що позначився на різних літературних напрямках, є предметом дослідження багатьох науковців. Епоха, що „поставила перед собою грандіозне за своєю масштабністю завдання – гуманізації життя, досвіду, усвідомлення знання як будівництва, пошуку та відкриття особистості, яка переймалася б турботою про ближнього і могла об'єднати все людство в єдиному просторі культури” [5, 57], спричинила дихотомічний поділ її оцінок. Це стосується передусім застарілого концепта „реалізоцентризму” просвітителів та сучасного уникання розмов про той тип реалізму, який одержав назву просвітницького. Ми погоджуємось із думкою І. Лімборського про те, який „треба уникати абсолютизації художніх можливостей та досягнень цієї ранньої епохи реалізму, але водночас не слід і цілком відмовляти йому у праві на існування в межах просвітницької художньої дискурсії в Україні першої половини ХІХ століття. Найбільша складність полягає у тому, щоб, обережніше оцінюючи досягнення українського просвітницького реалізму, спробувати об'єктивно і неупереджено

визначити те місце, яке йому належить в українській літературі. Звичайно, при цьому слід особливий наголос робити на тому, що він знайшов виявлення в межах амальгамного типу художнього мислення” [4, 285]. Саме амальгамністю пояснюється феномен поєднання у творах письменників реалізму із сентименталізмом та класицизмом, а інколи і рококо, художнього стилю, пов’язаного з культом насолоди, шляхетності, вишуканого естетизму. Просвітницький реалізм став початковим етапом формування художньої системи реалізму XIX століття і тому не досяг властивої останньому всебічності й усеосяжності зображення дійсності, історизму, багатогранності характерів, однак це аж ніяк не применшує здобутків його представників, адже їхня творчість стала новим словом у літературі, відкривши міметичні засоби зображення дійсності (зображення життя у формах самого життя), які знайшли свій розвиток пізніше. Вони безпосередньо наблизилися до реального життя і розробили художні способи його відображення, поєднавши мистецтво з актуальними проблемами тогочасної дійсності [7, 133]. Загалом, ідеї та естетика епохи Просвітництва мали широкий резонанс у всьому світі. В Україні окремі ідеї цього руху були висловлені у творах діячів Києво-Могилянської академії М. Козачинського, Г. Кониського та ін. У другій половині XVIII століття виступили українські просвітителі Г. Сковорода та Я. Козельський. Просвітницькі ідеї продовжували поширюються і в першій половині XIX століття. В Україні, де соціальний гніт посилювався національним гнобленням, провідне місце у творчості просвітителів займали соціологічні проблеми та національна ідея.

Філософські, публіцистичні, художні твори західноєвропейських просвітителів були відомі в Україні вже з другої половини XVIII століття, передусім у російських перекладах, і українська література початку XIX століття розвивалася „під знаком” просвітництва, адже, як підкреслював М. Т. Яценко, „нові часи ставили на порядок дня вироблення нової ідеології, нових поглядів у галузі політичного і культурного життя” [11, 15].

Великий крок до формування просвітницького реалізму в Україні зробив Григорій Квітка-Основ’яненко, який „став письменником неповторної української національної індивідуальності, зазирнув у глибини і таємниці душевного життя українця” [6, 3]. Про зв’язок творчості Г. Квітки-Основ’яненка із західноєвропейською просвіти-

тельською естетикою та художньою практикою, аналогії та ремінісценції у них згадували такі дослідники, як М. Яценко, Н. Калениченко, Т. Івасютин, Олесь Гончар, Д. Чалий, І. Лімборський. Усе вищесказане зумовлює актуальність нашого дослідження. Не ставлячи своєю метою дати загальну й усебічну характеристику творчого доробку Квітки-Основ'яненка в контексті європейського просвітництва, спинимося на тих творах, у конфлікті яких і в способах подачі зображуваного матеріалу наявний просвітницький реалізм найбільшою мірою. Це передусім повість „Козир-дівка”, надрукована окремим виданням 1838 року в Петербурзі, та оповідання „Перекотиполе”, опубліковане в журналі „Маяк” 1840 року. Наше дослідження є спробою виявити й конкретизувати особливості просвітницького реалізму в згаданих творах Квітки.

Сучасний дослідник, автор першого в українському літературознавстві комплексного дослідження різних національних варіантів європейського просвітництва та, зокрема, поетики творів Г. Квітки-Основ'яненка в контексті європейської літератури першої половини ХІХ століття, Ігор Валентинович Лімборський, називає такі спільні риси творів Квітки з просвітницьким реалізмом, який характерний для творів Г. Філдінга, Т. Смоллета та Д. Дідро:

- моралізаторсько-повчальний характер повістей;
- спрямованість на реальність як на сферу, де підтверджуються або спростовуються авторські моральні імперативи та настанови;
- спосіб побудови художнього конфлікту як конфлікту ідей і різної моралі;
- бачення особистості, у якій письменник прагне відшукати закладені природою риси;
- об'єктивне змалювання людських типів і винесення „уроку” сучасникам;
- щодо стилістики: переважання лексичних засобів, спрямованих на прозорість, доступність висловлених ідей.

Проте, на думку автора монографій, художні пошуки Квітки не вписуються цілковито в межі просвітницького реалізму внаслідок, як вище зазначалось, амальгамного характеру тогочасного літературного процесу в Україні, а саме накладання і взаємодії різних художніх напрямів і стилів [6, 16].

Типологічною рисою просвітницького реалізму, що, поза сумнівом, вважається основним художнім принципом Квітки-Основ'яненка, було прагнення до натуральності, правдивості зображення, на службу якому він ставить бурлеск і народну словесність. Просвітителі свого часу вважали найважливішим у літературі та мистецтві наслідування природи, у яку вони включали і соціальне середовище. Так, Г.-Е. Лессінг (1729–1781), німецький філософ, публіцист, драматург, критик та теоретик мистецтва, погляди якого сприяли утвердженню реалістичного типу творчості, вважає, що мистецтво має відображати всі прояви життя – не тільки прекрасне, а й потворне, непривабливе. Він закликає митців проникати в усі сфери суспільства й достовірно відображати їх. Правдивість мистецтва – основний естетичний принцип Лессінга: “Не може бути величним те, що неправдиве” [7, 132].

У прагненні Квітки-Основ'яненка до „натуральності”, відтворення тільки дійсних життєвих випадків без будь-якої „оттушовки”, на думку М. Т. Яценка, автора праці „Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини ХІХ століття”, містилися сильні й водночас слабкі сторони його творчого методу. Позитивним він називає те, що ця настанова письменника була спрямована проти культу фантазії та вигадування персонажів і в принципі утверджувала як основний критерій правдивості саме життя. Негативним аспектом критик вважав той факт, що жорстке слідування naturі об'єктивно приводило до недооцінки узагальнюючого характеру образу та ролі художньої фантазії у творенні нової, художньої реальності [11, 76–77]. Подібне застереження проти простого копіювання дійсності висловлював уже згаданий нами Лессінг: „Вигадувати й наслідувати, маючи певну мету, – це діяльність, що відрізняє справжнього генія від маленьких художників, які вигадують лише задля того, щоб вигадувати, наслідують лише задля того, щоб наслідувати” [цит. за 7, 132].

Для подолання суто „натуралістичного письма” великого значення Квітка-Основ'яненко надає типізованому зображенню дійсності, що є одним із центральних й основоположних принципів реалістичної естетики. Типовість реалістичного образу полягає в тому, що письменник, з одного боку, вдається до широкого узагальнення, а з іншого – до зображення конкретного, індивідуального. В. Белінський, який одним із перших теоретиків реалізму висунув тезу про типи й

типовість, зауважував, що в типі полягає торжество органічного злиття двох крайностей – загального й особливого. Сутність типу, за його афористичним висловом, „зобразити всіх в одному.” Лев Толстой, який стверджує, що „справа митця – схопити типове”, радить: „Потрібно спостерігати багато однорідних людей, щоб створити один певний тип” [1, 384–385].

Особливістю „зачатків тенденції художньої типізації зображуваного” (тобто рельєфного, яскравого показу таких рис героя, які були визначені й породжені не випадковими обставинами, а його соціальною суттю, громадським становищем) у творчості Квітки-Основ'яненка, згідно з акцентами Д. Чалого, є розробка одного й того ж образу-типу в різних творах [10, 124]. Прикметно, що часто автор зберігає навіть імена героїв, яких читач зустрине в різних творах (Шельменко – у п'єсах „Дворянские выборы”, ч. II, „Шельменко – волостной писар”, „Шельменко – денщик” і в повісті „Украинские дипломаты”). Крім того, у багатьох творах Квітки-Основ'яненка низка персонажів і з однаковими, і з різними прізвищами виступає носієм одних і тих же групових якостей. Таким передусім є тип сільського писаря у творах „Дворянские выборы”, ч. II, „Шельменко – волостной писар”, „Конотопська відьма”, „Козир-дівка”, „Сердешна Оксана”. Письменник пропонує різні варіації однієї і тієї ж суті. В усіх цих творах писарі виступають як хабарники, крющотворці, жадібні, вкрай розбещені, всім їм притаманні певні звички, поведінка, мовлення і т. д. [10, 124]. „О, писарська душа! – вигукує автор у повісті „Козир-дівка” та характеризує, як *„ледаща мерзенного, п'явку прокляту, який напився людської крові, що нассав з людей”*, *„йому нужди не було до Ївги, аби б худобу згарбати”*, *„у нього все підібрано, на все брехня готова”* [3], а далі в одному з епізодів Квітка дуже прямолінійно пише: *„Отут наш пан писар проковтнув душу і зібрався брехати. Пригладив чуб, кахикнув, пояс підтягує, а очі у землю устромив, щоб, бачите, не видно було, що ув очах його чоловічки верх ногами стали, як у всякого, хто почне брехати”* [3, 248].

Квітка ґрунтовно розробив типи поміщиків, панства, особливо суддів та судейських чиновників. Усі ці лиходії наділені негативними рисами характеру й виступають якимись недолугими, нетактовними, бездушними хабарниками, байдужими до людського горя. Ось, наприклад, портрет повітового судді з повісті „Козир-дівка”: „...висо-

кий та товстий, трошки пикатенький, ніс догори задрався, а очі мов баньки, так і повітріщались...” [3, 258]. Він ласий на бублики. Суддя відверто говорить, що бублики поїсть, але про справу Ївги не згадає : *„Бо мені, бач, діла багато: усе треба поідписувати; так я вже ні об чім і не тямлю, тільки все підписую”* [3, 259]. Письменник зображає чиновників і панство з позицій критичного реалізму, та він відходить від нього там, де вважає, що *“чим більший пан, тим він буде простіший і ласкавіший”* [3, 261]. Утім, говорячи про благородство вищих станів, він водночас в одному з листів прямо заявляє, що у “вищому світі” *„обезьян много, но, к сожалению, людей мало”* [цит. за 11, 82]. У цьому вбачаємо перегук із поглядами реалістів-просвітителів, які виступали борцями проти всього нерозумного, антигуманного та утверджували в літературі тип активного діяльного героя. Такий тип вони, зокрема і Квітка-Основ'яненко, знайшли у представниках третього стану.

Утвердження у Квітки морально-етичної переваги простолюду над поміщицько-чиновницьким середовищем виступає в його творах формою утвердження суспільної цінності цілого класу покріпаченого селянства [11, 83]. Так, письменник показує моральну вищість Ївги над людьми панівних верств. Шануючи свою честь, вона відмовляється взяти від губернатора гроші, заявивши, що *„ніхто не повірить, щоб пани без усього надавали. Сором буде і на людей дивитись!”* [3, 277].

Водночас зазначимо, що, попри підкреслений дидактизм, Квітка-Основ'яненко апелює до читача, що не був пасивним реципієнтом просвітницьких ідей, а міг самостійно робити певні висновки, звичайно, будучи людиною з непохитними морально-етичними цінностями, котра правильно розуміє сутність християнського вчення [6, 63]. Утім читач просто “приречений” підтримати позицію Ївги, що страждає через непорядність свого оточення, а також Трохима з оповідання „Перекотиполе”, який, будучи вимушеним відправитися на заробітки до міста, став жертвою свого товариша Дениса. Отож у повісті „Козир-дівка” та в оповіданні „Перекотиполе” просвітницький реалізм закладав новий тип референції “автор-читач”, яка, за словами І. Лімборського, у парадигматичному плані свідчила про творення нової системи художніх цінностей, що, будучи у своїй основі просвітницькими, були орієнтовані вже на підготовленого читача, який поділяє основний комплекс морально-етичних ідей автора [6, 63].

Новим для літератури просвітницького реалізму було й те, що характер героїв зображувався в його еволюції, у зв'язках із природним та соціальним середовищем. Тобто „на людину почали дивитися не як на вже сформованого індивіда, з наперед визначеним набором моральних якостей (класицизм), а як на таку особистість, яка існує як “проект. Це відчувається, наприклад, в образі Ївги, яка самотійно приймає рішення, змінює своє враження про людей після зустрічі з добрим губернатором, але при цьому залишається незмінною щодо своїх моральних принципів. Момент внутрішнього становлення героя, котрий переживає власний досвід, поступово починає стверджуватися через свій, продуманий і вистражданий, вчинок, стає важливою типологічною ознакою просвітницької прози письменника [6, 66].

Серед основних засад просвітительського реалізму, які преважують в естетиці Квітки-Основ'яненка, крім уже відзначених,— показ формування характерів соціальним середовищем, особливо *вихованням*, наголошення на ідеї можливості поліпшення життєвих умов шляхом розумного перевлаштування суспільства й удосконалення людини засобами морального чи естетичного виховання, виведення образу ідеальної людини як зразка для наслідування. Таким еталоном сільської дівчини є образ Ївги, яка уособлює найкращі риси просвітницької природної людини, бо не з книжок довідується про „правду” і „справедливість”, та інстинктивно, завдяки своїй незіпсованій природі, слідує їм у своєму житті. Називаючи її козир-дівкою, автор насамперед підкреслює працьовитість, дотепність, особливо вольові риси характеру героїні: *„проворна, моторна, смілива, на річах бойка, без пащекування, а так тихесенько, звичайненько; та вже її ніхто не обдурить, ні залякає, ні зопинить, ні з думки не зіб'є; коли що надумала, так вона вже не подасться, доведе до кінця; та й розумненька собі була: од матері набралась. Так така не дійде, куди їй треба і куди надумала?”* „Не знаю, якби яка друга на її місці, чи вона б осмілилась іти аж у самий суд? Та якби друга і допиталась до нього? Вже б то вона не допиталась – ну-ну!” [3, 253–254]. Крім того, Квітка прагне художнім словом вплинути на виховання дворян у дусі високої моралі. Ось чому вістря свого гумору й сатири він спрямовує проти аморальності дворянства. Письменник не

наважився показати боротьбу кріпаків проти поміщиків, хоч такі факти йому були відомі [8, 17].

Однією зі спільних рис, притаманних творам Квітки-Основ'яненка та просвітницькому реалізму, є винесення „уроку” сучасникам, що лежить в основі оповідання „Перекотиполе”. У цьому невеличкому творі письменник викриває злодія і вбивцю. Узявши з фольклору лише абстрактну тезу про злочин і покарання в релігійно-повчальному плані, Г. Квітка створює конкретний соціально наснажений сюжет із життя села. Два односельчани, бідний Трохим Венгер і багатий Денис Лискотун, ідуть на заробітки до міста, і бідний випадково стає свідком крадіжки, вчиненої багатим. Боячися викриття злочину, багатий убиває бідного. Умираючи в безлюднім полі, Трохим звернувся до перекотиполя з проханням бути свідком убивства. Під час слідства вбивця, побачивши в руці мертвого Трохима знайомий бур'ян, не витримав і поведінкою видав себе. „Відтак художня деталь – перекотиполе – важливий структуротворчий центр твору, яка стає не тільки експресивним символом злочинного вбивства, а й готує розв'язку оповідання, викриває злочинця [6, 69]. Тенденція просвітницького реалізму – винесення сучасникам певного „уроку” – Квітка вкладає в релігійно-моралізаторську тезу: „Есть над нами создатель наш. Він, будучи пресвятіший, саме істинне добро, самая чистая правда, він не потерпить, щоб яке злеє діло так і минулося” [11, 384].

Синтезуючи думку про літературну спадщину Квітки-Основ'яненка в дусі просвітницького реалізму, зокрема творів „Козир-дівка” та „Перекотиполе”, наголосимо, що його творчість була значним кроком у розвитку реалістичних тенденцій в українській літературі й слугувала зв'язною ланкою між епохою Просвітництва та художнім словом ХІХ століття.

Література

1. Галич О., Назарець В., Васильєв Є., Теорія літератури: Підруч. / За наук. ред. О. Галича.– К.: Либідь, 2001.– 488 с.
2. Історія української літератури (перша половина ХІХ століття)/ За ред. Скрипника.– К.: Вища шк., 1980.– 326 с.
3. Квітка-Основ'яненко Гр. Твори: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1978.– Т. 1.– 535 с.
4. Лімборський І. Європейське та українське Просвітництво: незавершений проект? Реінтерпретація канону і спроба компаративного аналізу літературних парадигм.– Черкаси: ЧДТУ, 2006.– 363 с.

5. Лімборський І. В. Просвітництво поза канонами і стереотипами: Основні тенденції в світлі сучасних інтерпретацій // Зарубіж. л-ра в навч. закл. України.– 2003.– № 5.– С. 52–57.

6. Лімборський І. Творчість Григорія Квітки-Основ'яненка: Генеза художньої свідомості, європейський контекст, поетика.– Черкаси: Брама-Україна, 2007.– 108 с.

7. Ніколенко О. М. Бароко. Класицизм. Просвітництво. Література XVII–XVIII століть: Посіб. для вчителя.– Х.: Веста; Ранок, 2003.– 224 с.

8. Походзіло М. У. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість: Посіб. для вчителів.– К.: Рад. шк., 1968.– 140 с.

9. Чалий Д. Г. Квітка-Основ'яненко.– К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1962.– 206 с.

10. Чалий Д. В. Становлення реалізму в українській літературі. Перша половина XIX ст.– К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1956.– 422 с.

11. Яценко М. Т. Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини XIX ст.– К.: Наук. думка, 1979.– 335 с.

УДК 821.ПІ.09+821.161.2-09

Петро Летнянчин

ФЕМІНІСТИЧНИЙ ДИСКУРС У ДРАМАХ Б. ШОУ „ПРОФЕСІЯ МІСІС УОРРЕН” ТА І. ФРАНКА „УКРАДЕНЕ ЩАСТЯ”

Стаття висвітлює питання феміністичного дискурсу в драмах Бернарда Шоу “Професія місіс Уоррен” та Івана Франка “Украдене щастя”, розкриває генезу й ідейно-естетичні характеристики жіночих образів крізь призму особливостей характеротворення.

Ключові слова: феміністичний дискурс, порівняльний аналіз, персонаж-образ, життєва колізія, еволюція світогляду.

Letnyanchin P. Feministichniy Diskurs in Dramas B. Chow „Profession of Missis of Uorren” And I. Franka Happiness is Stolen”. An attempt is made in the article to outline the question of feministic discourse in drama works by Bernard Show “Mrs. Warren’s Profession” and Ivan Franko “Stolen Happiness”, to uncover genesis and ideo-aesthetic characterization of female images through the prism of the peculiarities of character-drawing.

Key words: feministichniy diskurs, comparative analysis, character-appearance, vital collision, evolution of world view.